

צאה שוטפת של החומר הנדון. עבודתה של העורכת ניכרת בכל פרק ואין הקורא חש כמעט שהשלמות עשויה קרעים־קרעים. ב־ייחוד ניכרת עבודתה במבנה המיתודי של החומר המגוון, הנמנע, כמידת האפשר, מחזרות וכפילויות. זוהי משימה קשה למדי בספר מקיף כזה, ובלי ספק כרוכה היתה במאמץ גדול.

הספר דן, כאמור, בתולדות האסלאם עד נפילת בגדאד, אך אינו מכיל דיון בתקופת הפאטמים והממלוכים, בספרד המוסלמית ובסציליה, בתולדות צפון־אפריקה ועוד, ודבר זה פוגם, למרבה־הצער, בשלמות.

לתקופה טרום־המוסלמית הוקדשו שני פרקים קצרים (14 עמודים), שאחד מהם (קטע מתוך הרצאה של פרופ' ד. צ. בנעט) דן בשירה הערבית הקדומה. אחרי שני פרקים אלה אנו מגיעים לראשית תולדות האסלאם במחקרו היסודי של פרופ' ש. ד. גויטיין על מוחמד. פרק זה לקוח, בקיצורים, מספרו של גויטיין "האסלאם של מוחמד" והוא תופס 54 עמוד־דים, בהם עומד המחבר על תולדותיו של נביא האסלאם, על ראשית שליחותו, תוכן נבואתו, מלחמותיו, מגיעיו עם היהודים וה"תנ"ך, חכמתו המדינית, השפעות היהדות והנצרות בקוראן, ועוד ועוד. פרק זה הוא אחד המאלפים בספר וכמוהו כמבוא לשאר הפרקים. ראוי להתעכב על שתי טענות מעניינות בפרק זה, שאולי יש להן השלכות אקטואליות. בקשר למסע־הלילה לירושלים והעליה לשמים (איסרא ומעראג'), מביע פרופ' גויטיין את התנגדותו להנחה המקובלת שבני־אומיה בדו דברים מלבם כדי לתת קדושה לירושלים. הוא כותב: "מה שאנו קוראים בסורה 17, 1: 'המסגד האחרון' (אל־מסג'ד אל־אקצא) מתאים ליסנה שבקצה הארץ־רון' בסורה 53, 14, כלומר שייך להיכלות העליונים, אלא שלכבודה של ירושלים צירפו גם אותה כשפנו בה בנין. מוחמד העיד על הסתלקותו למרום ואין כל פלא בדבר, שהיה אידיאה זאת של עלייה להיכלות היתה מקובלת על היהודים, הנוצרים והפרסים". הטענה השניה העשויה לעניין אותנו כיום היא בדיון בסורת אל־פאתחה (הפתחה).

חדים־במינם. הוא גם אינו עונה על השאלה המתעוררת מיד לאחר קריאת מסקנותיו: אם כך, איך צמחה והגיעה תרבות משוחררת מכבלים לשיאים כאלה בתחומי שלטונה העריץ של "דמוקרטיה טוטאליטרית" זו? כנגד זאת, חשיבותו של הספר היא בהשלמת התמונה ובסיפוק פרטים חספרי ההיסטוריה רואים בהם רק זוטות וטפלות. הוא מספק חומר שמקורותיו ספרותיים וארכי־אולוגיים ולא עיוניים, המשמש להיסטוריון תחליף לעבודת מחקר־השדה של איש מדע־החברה.

י. ש.

הערבים והאסלאם

ספרי־סוד להכרת תולדות האסלאם עד נפילת בגדאד ב־1258 הוא "פרקים בתולדות הערבים והאסלאם" שבעריכת ד"ר חוה לצרוס־יפה. כדברי העורכת בהקדמתה, ראשיתו של הספר היא "בשתי חוברות משוכפלות, אשר הוצאו לאור עליידי לשכת היועץ לענייני ערבים, משרד ראש־הממשלה, בשנים תשכ"א ותשכ"ב, ונועדו לשמש ספרי־לימוד לתלמידי המגמה המזרחית בבתי־הספר התיכוניים ב־ארץ". הצלחתן של שתי חוברות אלו, והזדקקותם הגוברת והולכת של תלמידי המגמה המזרחית ותלמידי האוניברסיטה לספרי־סוד בתחומים אלה, הניעו את לשכת היועץ להוציא את החוברות המשוכפלות בדפוס, בתוספת ארבעה פרקים משלימים. מלאכת העיבוד והעריכה הוטלה על ד"ר לצרוס־יפה, ולזכותה ייאמר כי עשתה עבודה הראויה להוקרה.

הספר כתוב פרקים־פרקים בידי חוקרים שונים, ובחלקם לא נועדו כלל להיכלל בספר אלא נלקחו ממחקרים אחרים והותאמו. אנב קיצורים, תוספות והערות־שוליים, להר־

• חוה לצרוס־יפה (עורכת): פרקים בתולדות הערבים והאסלאם; משרד ראש־הממשלה. לשכת היועץ לענייני ערבים, ע"י הוצ' רש"י פ"ס, ת"א, 1967; 404 ע"מ.

האסלאם, ואף אלה פרקים שאינם חורגים ממסגרת של סקירה כללית. זאת ועוד: הטיפול המרובה בפיתוח הדתיות וביצירה הדתית היקשה על העורכת, מן-הסתם, להימנע מפכיליות, דבר שבא לידי ביטוי במיור חד בשני פרקים חופפים כמעט: "הכיתות באסלאם" ו"המדעים, הפילוסופיה והתיאור לוגיה באסלאם".

לבד מזה בולטים בהיעדרם פרקים על חיי החברה, על המבנה הכלכלי של הממלכות, על תנועות חברתיות וכיו"ב. אמנם נזכרו תנועות דתיות שהיה להן רקע חברתי, אך לא ניתנה תשומת-לב לניתוח הרקע הזה שהצמיחן. בסוף הספר צורפה רשימה ביבליוגרפית עברית קצרה וכן צורפו שאלות לחזרה ועיון, כנהוג בספר-לימוד. אין בספר רשימה שמית, והדבר תמוה למדי, שהרי ספר מקיף כזה מחייב כמדומה רשימה שמית של מקומות, יצירות, תנועות ואישים, שתקל על המעיין, מן הדין לערוך רשימה מעודכנת כזו ולצרפה לספר במהדורה שניה.

ש. ב.

אל פסגת הפירמידה

החברה הדמוקרטית השוויונית של דורנו—המצהירה כי כרטיס-הכניסה בשערי ההתקדמות וההצלחה הוא הכשרון והכשרון בלבד— ביטלה את הפירמידות של מעמד-המוצא ובראה תחתיהן פירמידות-עצמה מרובות, מסועפות, חלקקות ותובעניות פי"כמה-יכמה. חשיפת נדבכיה של אחת הפירמידות האלו—זו של עולם-העסקים האמריקאי—היא קריעת הלון לעולם המרכזי בידו כוח-אדירים. הכנ"סותיה של חברת-ענק אחת כ"ג'נרל מוטורס", למשל, עולות הרבה על הכנסות כל אחת ממדינות ארה"ב, אף העשירות שבהן, ועודן מתברות והולכות. "מבחינה זו עולות חמשים החברות האדירות, הגדולות ביותר בארה"ב,

אותה אומרים המוסלמים 10—7 פעמים ביום. הוא מתאר אותה בתוך השאר במלים אלו: "כשקוראים את התפילה הזאת, קשה מאד להשתחרר מן הרושם שאנו כאן באווירה יהודית טהורה, שכן אין בה בתפילה דבר המנוגד לרגש של יהודי כפי שאנו מכירים אותו מאותה תקופה". טענה זו מעניינת במיוחד לאור התנגדותו של המחבר לפירושים מקובלים לשני הפסוקים האחרונים של התפילה והם: "נחננו באורח מישור, אורח אלה שהטיבות להם, לא של אלה שעליהם החרון ולא של התועים". לפי הדעה המקובלת הכוונה ב"אלה שעליהם החרון" היא ליהודים, ואילו "התועים" הם הנוצרים. גויטיין דוחה פירוש זה וטוען שהכוונה היא לעובדי-אלילים ולאלה שידעו את האלוהים (התאסט' למו) ואחר-כך חטאו לו.

הפרק השלישי של הספר, "הקוראן ומצוות" היסוד באסלאם", פרי-עטה של העורכת, משלים את הפרק על מוחמד ומעמידנו על עקרונות האסלאם, על טכסי התפילה ועוד. מכאן אנו עוברים לסקירות היסטוריות על תקופות ארבעת הכליפים הראשונים ובית אומיה, שבהן ניתנה גם הערכה מצומצמת להתפתחות בחיים התרבותיים—היצירה הספרותית (שירה ופרוזה), מחקר הלשון, ההיסטוריה, הגיאוגרפיה, הספרות הדתית ועוד. הפרקים שלאחר-כך סוקרים את תקופת בית-עבאס ודנים בהתפתחות ההלכה והתורה ש"בעל-פה, וכן בהופעת הכיתות הדתיות השריגות. ראויים לציון בפרקים אלה הפרק על השירה והפרוזה בתקופה העבאסית מאת פרופ' בנעט והפרק הדין בחסידות ובמיסטיקה של האסלאם מאת העורכת. כמו כן ראוי לציון מיוחד הפרק המקיף הכתוב בידי פרופ' הירשברג על היהודים בארצות ה"אסלאם.

מתקבל הרושם שהרחיבה העורכת בדיון ב"אסלאם, הלכותיו, כיתותיו וטכסיו וצימצמה על למיזעור את הדין בהתפתחות התרבותית. מתוך 15 פרקי הספר מוקדשים ששה לאסט' לאם כדת (171 עמודים) לעומת שלושה פרקים (36 עמודים) הדנים ביצירה התרבותית, בהם אחד על השירה הערבית שלפני

* ואנס פאקארד: אל פסגת הפירמידה; תרגום: דליה סלר; הוצאת שוקן, 1967; 364 עמ'.